

OBOGAĆENA POVIJESNA LITERATURA O ZDRAVSTVU BJELOVARA I HRVATSKE

Dubravko Habek, *Iz povijesti zdravstva Bjelovara*, Zagreb – Bjelovar 2015., Posebna izdanja Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, knj. 5, str. 404.

U najvrednije i najljepše knjige iz povijesti zdravstva, uz Grmekove knjige i knjige Željka Dukca, možemo od ove godine uvrstiti i knjigu doktora medicinskih, ali i humanističkih znanosti Dubravka Habeka. Rođen u Bjelovaru 1965., dr. sc. Habek postigao je zamjetne rezultate u pisanju radova iz područja ginekologije, ali i povijesti medicine u bjelovarskom kraju, te je do danas objavio više knjiga. Bio je sudionik Domovinskog rata te je ukazivao na zanemarenu povijest i prešućivane žrtve ratova i nasilja u prošlosti. Specijalizirao je ginekologiju. Osim što je radio u Bjelovaru i Osijeku, a danas i u Zagrebu na Klinici *Sveti Duh*, on je danas sigurno jedan od najboljih poznavalaca povijesti medicine u sjevernoj Hrvatskoj od vremena Habsburške Monarhije do današnjih vremena, a svojim nastavnim radom potiče svakako i nova istraživanja iz povijesti medicine.

Habekova je knjiga i povijest zdravstvene službe i priručnik. Podijeljena je u više dijelova, ali ja bih gotovo zanemarila postojeću podjelu i ukazala na to da se monografija sastoji od dva osnovna dijela: povijesti medicine u Habsburškoj Monarhiji i osobito u području Đurđevačke pukovnije te zdravstva Bjelovara od osnutka bolnice u Bjelovaru 1845. godine do danas, što je i predmet doktorske disertacije dr. Habeka (2000.). Zapravo centar su monografije Bjelovar i njegova zdravstvena služba, pa se i usluge pružane drugima odražavaju u kontekstu rada bolnice i njezina osoblja. Pritom je dr. Habek rabio brojne podatke iz bolničkih arhiva i privatnih zbirki istaknuvši

2012. u predgovoru knjige da knjiga ima isključivo izvorni povijesnomedicinski karakter, ali i da istraživanje povijesti zdravstva objavljivanjem navedene monografije nije završeno jer su ostale otvorene još brojne teme. Habek ujedno potiče buduće istraživače na daljnja istraživanja.

U *Uvodu* Habek donosi kratak pregled dosadašnjih istraživanja povijesti medicine na području grada Bjelovara kao centra Varaždinskoga generalata navodeći selektivno radove Nikole Karlića, Mladena Berghofera, Antuns Brlića, Ive Mlinarića te Rudolfa Miculinića. Navodi šest svojih radova ali se iz Habekove bibliografije na kraju knjige iz područja medicine vidi da je tih radova više i da su gotovo svi vezani uz Bjelovar. Zanimljivo je da ne navodi liječnike iz Križevaca i Koprivnice te Đurđevca koji su pisali radove iz povijesti medicine, što je vjerojatno posljedica činjenice da Habek sve svoje radove zasniva na istraživanju primarnih izvora, odnosno arhivske dokumentacije. Već u uvodu Habek ukazuje na kritičnost svog pristupa da se odlučuje na osnovi dokumentacije za datum osnivanja bjelovarske bolnice 1782., a ne 1845., koji se datum službeno uzima kao datum njezina osnivanja; kasnije u tekstu ističe da je nova brigadna vojna bolnica u Bjelovaru građena na temelju odobrenja Ratnog vijeća iz Beča 17. kolovoza 1840. (str. 265). Habek tvrdi da je bjelovarska bolnica vjerojatno najstarija vojna i civilna bolnica Varaždinskoga generalata, a kao prvi upisani školovani zdravstveni djelatnik navodi se kirurg Antonius Gruber iz Husarske pukovnije. Bjelovar kao središte Đurđevačke i Križevačke pukovnije svakako je morao imati bolnicu, ali je ta stara bolnica, za koju je iskorišten građevni materijal starog šemovačkoga grada i koju povjesničarka Mirela Slukan Altić locira na jednoj karti kasnije, srušena ne ostavivši nikakav trag.

Poglavlje *Zdravstvo i zdravstvena regulativa u Habsburškoj Monarhiji* zapravo je naslov teksta koji se proteže od 7. do 88. stranice – stoga bi to mogla biti posebna monografija navedenog naslova. Na svoj pedantan način Habek obrađuje zdravstvene zakone i uredbu u Habsburškoj Monarhiji do ukidanja 1871. godine opisujući metode liječenja u 18. i 19. stoljeću, osnivanje vojnih bolnica u Vojnoj granici i bolnica u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji te dajući i kraći osvrt na lječilišta i kupališta koja su bila važan dio zdravstvene službe.

Poglavlje *Demografska i socijalna zbivanja u Varaždinskom generalatu i Bjelovaru* (str. 89-142) zapravo je uvod u dominantnu temu o zdravstvu u Bjelovaru. Sadrži potrebne podatke kako bi svaki čitalac mogao razumjeti posebnost privremene vojne tvorvine nastale radi obrane od Osmanlija koja se zadržala sve do raspuštanja Vojne granice objavljenog 22. kolovoza 1869. u *Wiener Zeitungu*. Vojna granica bila je živi organizam koji se stalno mijenjao iz raznih razloga, a autor to pokazuje na primjeru dviju pukovnijskih jedinica koje su pripadale ovom području, vrlo pedantno vođenim statistikama, utjecaju crkve i samom gradu Bjelovaru. To poglavlje omogućava praćenje zdravstvene službe, ali i razumijevanje načina upravljanja na području Varaždin-

skog generalata, čije je sjedište odlukom carice Marije Terezije od 14. rujna 1768. locirano u Bjelovaru. Time je stvorena i nova granica Varaždinskoga generalata koja je imala u svom sastavu Đurđevačku i Križevačku pukovniju. Autor se ne zadržava detaljnije na svim važnijim promjenama i načinu poslovanja vojnih vlasti na spomenutom području, koje je imalo i komunitete u Bjelovaru za Đurđevačku i u Ivanić-Gradu za Križevačku pukovniju, doživljavajući militarizaciju u vrijeme kantonskog sustava u razdoblju 1787. – 1880. Dr. Habek ulazi u detalje samo onoliko koliko je bilo potrebno kako bi se razumio položaj i život muškaraca koji su morali služiti vojsku 17. – 50. godine izuzev pojedinaca koji su bili oslobođeni te obveze. U vremenu carice Marije Terezije i njezina sina Josipa II. stvorene su prvi put posebne mirovinske zaklade iz kojih su dobivali mirovine isluženi časnici i dočasnici te udovice. Dr. Habek je uspio pronaći nadgrobni spomenik kapetana Križevačke pukovnije Tome Huszara na groblju u Ivanskoj koji je umro 1835. godine. U svojem radu dr. Habek posebnu pažnju obraća na siromašne slojeve tvrdeći da je Bjelovarski komunitet imao svoju vlastitu zakladu za sirotinju koja se financirala preko kazni, odnosno cehovskih prinosa. Josip II. postavio je temelje slobodnom ugovoru najmodavaca i najmoprimaca, što je bilo važno za služinčad u službi obitelji vojnih časnika.

Tema zacrtana naslovom knjige obrađena je na više od 250 kartica i nosi naziv *Zdravstvo Bjelovara*. Podijeljena je u više poglavlja i tu je autor iskoristio očuvani arhivski fond bolnice u Bjelovaru vodeći čitaoca sustavno kroz relevantna razdoblja za povijest bolnice i kraja. U prvom poglavlju pod naslovom *Bjelovarska vojna i građanska bolnica* obrađena je ne samo povijest bolnice do 1871. godine, kad je Bjelovar pripojen građanskoj Hrvatskoj zajedno s pripadajućim pukovnijama, već i zdravstveni sustav na području Križevačke pukovnije čiji su se stanovnici liječili u bjelovarskoj bolnici. U poglavlju se stoga najprije govori o osnivanju i financiranju prve bjelovarske bolnice s ukazivanjem na zdravstveno osoblje u bolnici, koja ima i vojni i građanski karakter; poglavlje završava izgradnjom nove bolnice 1845. godine. U tom poglavlju autor ponavlja svoje spoznaje iz uvoda da na najranijim planovima do 1792. nije ucrtana bolnica, ali navodi i rezultate najnovijih istraživanja iz kojih proizlazi da je u restauriranoj Zemljišnoj knjizi bjelovarskoga komuniteta od 17. travnja 1787. pod brojem 197 upisana Državna bolnica zajedno s dvorištem i stajom te povrtnjakom, kako je to upisano i na planu iz 1828. godine. No čini se da je to druga bolnica jer je prva bila na nepoznatoj lokaciji unutar gradskih bedema. Druga bolnica bila je podignuta izvan bedema uz Staro sajmište s dosta zelenila. Bolnica se, dakako, dograđivala, a uz nju je bilo i groblje s kapelom sv. Križa. Autor svoje zaključke dokumentira na temelju objavljenih planova grada. Zatim se u posebnoj poglavlju govori od zdravstvenom osoblju u prvoj bjelovarskoj vojnoj i građanskoj bolnici. Liječnici su stanovali u zasebnim kućama, a poznata je lokacija kuće pukovnijskog kirurga Đurđevačke pukovnije Franciscusa de Feldera i pukovnijskog

kirurga Antoniusa Ultscha. Zahvaljujući matičnim knjigama bolnice, moguće je pratiti kretanje liječnika, odnosno kirurga u vremenu određenog ravnatelja, pa je dr. Habek i rekonstruirao bolničke službe 1760. – 1871., ukazujući na izvanredno velik broj bolničkih kirurga, što je i razumljivo s obzirom na velik broj ratova u kojima je sudjelovala Đurđevačka pukovnija. Najmanji broj kirurga zabilježen je u vremenu 1803. – 1811., za vrijeme upravitelja Johanna Horaka, kada u bolnici rade Franz Becker, Joseph Klink, Johan Gottlieb, Johan Fink, Joseph Kropp, Franz Scz Huloky i August Haszlinger. Dr. Horak poimence je spomenuo u razdoblju 1760. – 1871. godine 267 kirurga i liječnika Đurđevačke pukovnije, 253 kirurga i liječnika Križevačke pukovnije, 15 husarskih kirurga te 536 pukovnijskih kirurga, odnosno liječnika i liječničkih pomoćnika te na temelju imena i školovanja na Josephinum zaključuje da ih je većina bila ugarskog, moravskog ili češkoga podrijetla. Godine 1846. ukinuta je bolnica Križevačke pukovnije u Kloštar Ivaniću. Na osnovi prikupljenih podataka dr. Hodak zorno prikazuje i život pojedinih liječnika, koristeći se tim podacima i u sljedećem poglavlju koje govori o zdravstvenom ustrojstvu Đurđevačke pukovnije 1760. – 1795., 1795. – 1846. i 1846. – 1871., a isto tako i na istom principu i za Križevačku pukovnicu. Životi tih liječnika bili su vezani uz život njihovih pukovnika koje su pratili na ratnim pohodima i premještajima, pa je riječ o izvanredno vrijednom materijalu. Tako saznajemo mnogo ne samo o napredovanjima liječnika već i o njihovoj obiteljskom statusu, kretanjima pukovnije, prakticiranju, smrti i sl. Između ostaloga, saznajemo i da je dr. Ignatz Lang bio rođen 1805. u Beču i da je došao 1841. na mjesto pukovnijskog liječnika u Bjelovar s gotovo 20 godina liječničke prakse. On je bio zapovjednik bjelovarske bolnice do 1848. i tu su mu se rodile tri kćeri, kojima su upisana krsna imena i datumi rođenja te ime primalje. Podaci, dakako, nisu ujednačeni jer su nastajali kroz stotinu godina, ali svakako čine pravu riznicu za zdravstvenu službu na području Vojne krajine. Mnogi su liječnici i umrli u Bjelovaru i okolici, što je također bilo upisano u njihovu maticu. Spominje se i kirurg Petar Zrelec, otac Petra Zreleca, velikog župana Bjelovarsko-križevačke županije 1921., koji je odigrao negativnu ulogu u rušenju Radićeve oblasne samouprave krajem 1928. godine. Petar Zrelec st. u razdoblju 1879. – 1908. bio je kirurg u rodnom Đurđevcu kao općinski liječnik i 1914. je proslavio pola stoljeća svoje službe, a bio je i član Hrvatskog liječničkog zbora od osnutka te važne organizacije 1874. godine. Dr. Habek napisao je i posebno poglavlje o upraviteljima bolnice i pomoćnom osoblju, tj. bolničarima. Za nas je svakako važno poglavlje *Vitalna statistika*. Koristeći se Maticom rođenih i umrlih bjelovarske crkvene Župe sv. Terezije Avilske, dr. Habek brojvno je iskazao broj umrlih od 1782. godine, a zahvaljujući tome što se od 1830. obvezno upisuje i uzrok smrti, ali i zanimanje umrlog, imamo dosta elemenata za donošenje zaključaka o razlozima umiranja stanovnika Bjelovara i okolice. Iako je obveza prijavljivanja rođenja, vjenčanja i smrti u crkvenim knjigama postojala u Habsburškoj

Monarhiji od 1736., u Hrvatskoj i Slavoniji to se počelo voditi tek krajem 18. stoljeća, što ukazuje na polustoljetno zaostajanje naših prostora za centralnim dijelom Monarhije. Zbog izvanredno visoke smrtnosti na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, nastojalo se uvećati broj liječnika u bolnicama, a činjenica da je na bjelovarskom području u razdoblju 1756. – 1871. djelovalo čak 536 kirurga navodi na zaključak o strahovitim gubicima stanovništva najbolje životne dobi od smrti izazvanih ratovima direktno ili indirektno. Autor je opisao i razloge umiranja u samoj bolnici u posebnom poglavlju. Zaključuje da nije moguće iskazati bolnički mortalitet jer nema prijamnih listi bolesnika za čitavo vrijeme promatranja rada bolnice. No moguće je iskazati broj rekonvalescenata, odnosno broj hospitaliziranih krajišnika u bjelovarskoj Brigadnoj bolnici za neke godine. U vrijeme preseljavanja u novu bolnicu 1845. u bolnici se liječilo 208 pripadnika Šeste i 207 pripadnika Pete pukovnije. Analizirani su i uzroci smrti, koliko su to dopuštali izvori, a napravljena je i usporedba s nekim drugim mjestima Vojne krajine i Zagreba, iz čega se vidi da je u razdoblju 1830. – 1846. u Bjelovaru najviše bolesnika umiralo od *fibris nervose*, i to 23,7%, a odmah poslije toga 20,2% smrt je kosila tuberkulozne. Budući da su očuvane liste otpusta i premještaja liječenih, može se pratiti i dio važan za zaključak o invalidnosti, kao i uputiti na to da su mnogi pripadnici Križevačke i Đurđevačke pukovnije liječeni ili su umirali u drugim vojnim bolnicama Hrvatske (Karlovcu, Zagrebu, Hrastovcu), ali i drugim bolnicama Monarhije. U razdoblju 1821. – 1830. gotovo tisuću krajišnika oporavljalo se u Varaždinskim ili Daruvarskim toplicama, što upućuje da se zapravo čitava zdravstvena problematika mora promatrati u njenoj cjelokupnosti te da će se konačni zaključci moći iznijeti za cijelu Hrvatsku tek nakon što se istraže sve naznačene komponente, pa i građa invalidskih domova. Nakon što se 1845. počela graditi nova bolnica obveznicama Dvorskog ratnog vijeća konačno je nova bolnica potpuno otvorena zbog financijskih problema tek 1866. godine. No i tada je bilo problema, primjerice kad se 1849., zbog uporabe nekvalitetnog drva pri izgradnji svoda, urušio dio nove bolnice, što je izazvalo probleme koji su se dugo rješavali. Snažan potres ponovno je izazvao potrebu za novom sanacijom u vrijeme kada su bolnicu vodili prim. dr. Aleksander Valčić Petravić, dr. Avelin Roblek i dr. Izidor Schlick (9. studenoga 1880.). Ona je očito dobro obavljena jer potres od 16. listopada 1909. nije ostavio veće posljedice nakon što je bolnica temeljito obnovljena 1896., kada se obilježavala njezina 50-godišnjica. Zapravo bolnica se stalno dograđivala, popravljala i 1937. je imala 252 bolnička kreveta, što ju je uvrstilo u velike bolnice onog vremena.

Istražujući dokumentaciju bjelovarske bolnice, dr. Habek pronašao je dosta materijala o bjelovarskim ljekarnicima i ljekarništvu te je u posebnom poglavlju obradio povijest bjelovarskih ljekarni od prve, koja je otvorena 1768. vjerojatno kao ispostava glavne ljekarne u Križevcima. Osnivač prve ljekarne bio je vjerojatno Joseph Blüchweiss (1744. – 1788.). Među imenima ljekarničkog osoblja spominje se i Franjo

Stazić Stöger, koji je ostvario veliku pjevačku karijeru kao vodeći tenor bečke opere, ali je prijateljevao s Ilircem Ferdinom Rusanom, čiji je prijatelj bio i orguljaš Aloysius Fleischer, otac uglednog ravnatelja bjelovarske Realne gimnazije Gustava Fleischera. Autor je objavio dosta podataka o bjelovarskim ljekarničkim obiteljima od kojih su potekli mnogi ugledni članovi, pa i političari, kao član Hrvatsko-srpske koalicije mr. ph. Josip Werklein, te je osnovana i ljekarna u Koprivnici, a Werklein je tu i umro i na groblju postoji lijep spomenik.

I primalje se već mnogo godina nalaze u centru pažnje toga istaknutog ginekologa. One su bile dobro školovane i nisu bile bolničke zaposlenice, ali je njihove dužnosti i plaću određivala Generalkomanda. Morale su svaki porođaj prijaviti stožeru pukovnije, gradskom magistratu i župniku i tek u drugoj polovici 19. stoljeća javljaju se privatne i gradske primalje. Habek ih je poimence naveo koristeći se istim izvorima podataka kao i za liječnike. Majka Ivana Trnskog, prvog bjelovarskog župana, bila je primalja Ana Trnski, rođ. Ringelharn, koja je umrla već 1834. godine. Primalje su bile do 1871. uglavnom njemačkog porijekla i tek nakon 1870. završavaju školovanje na zagrebačkom primaljskom učilištu koje je osnovao Lobmayer. Njihov je status i rad bio strogo reguliran, a ubogima su morale primaljsku pomoć davati besplatno.

Zubari i zubarstvo obrađeni su u jednom malenom poglavlju, jer su se tim poslom bavili i brijači i nadliječnici, ali i kirurzi i izučeni liječnici, pa Habek spominje da je natkirurg Franciscus Paulus de Zeller već 1831. obavljao stomatološku službu, da je dr. Herman Fischer već liječio zube, a da je dr. Ignac Wertheimer vadio zube pomoću kokaina te da je pravio plombe od raznih materijala.

Mnogo zanimljivih podataka nalazimo o životu i radu časnih sestara milosrdnica u bjelovarskoj bolnici u razdoblju 1884. – 1948. Bile su vrlo kvalitetne kao školovane bolničarke nakon dvije godine učenja u Bolnici sestara milosrdnica u Zagrebu. Njihov život u Bjelovaru nije bio lagan i u početku su stanovale u prizemlju stare bolnice. Obično ih je bilo u bjelovarskoj bolnici oko sedam, a nakon otvaranja nove bolničke zgrade na početku Prvoga svjetskog rata njihova uloga i broj uvećani su, pa su vodile i ekonomiju i kuhinju, a Habek ukratko donosi i njihove biografije i zasluge. Sestra Elizabeta Janušić bila je vješta instrumentarka. Požrtvovala su radile i za vrijeme Drugoga svjetskog rata zbrinuvši početkom 1943. više od stotinu ratne siročadi. Krajem 1948. otpuštene su iz službe.

Prvi i Drugi svjetski rat te Domovinski rat svakako su posebna razdoblja, kada rad zdravstvene službe znači spašavanje ljudskih života. Dr. Habek obradio je, nažalost, samo Prvi svjetski rat provevši važna istraživanja čije objavljivanje pada u vrijeme kada svijet pokušava sa zakašnjenjem od stotinu godina objasniti zbivanja u Austro-Ugarskoj Monarhiji na osnovi krnje sačuvane dokumentacije. Prvi svjetski rat obradio je kroz ustrojstvo zdravstvene službe 16. varaždinske pješačke pukovnije u Bjelovaru i vojno zdravstvena zbivanja. Ta je pukovnije djelovala 1878. na bosansko-

hercegovačkom području, a tijekom Prvoga svjetskog rata na raznim ratištima sve do 1. travnja 1919., kad je ukinuta te kad je ustrojen 42. bjelovarski pješadijski puk. Očuvan je i objavljen Ratni dnevnik pukovnije od 1914. do 1918., a autor preporučuje da se poradi na izdavanju očuvane građe te pukovnije jer bi to umnogome unaprijedilo i naše spoznaje o povijesti Bjelovara. Pukovnijom je u vremenu 1907. – 1909. zapovijedao Viktor Njegovan, tijekom 1911. – 1914. Martin Vrkljan, a tijekom rata Raimund Budiner i njegovi zamjenici koje Habek poimenično navodi, ali je samo Četvrti bataljun bio smješten u danas srušenoj Filipovićevoj vojarni u Bjelovaru. Habek je posebnu pažnju posvetio životu pukovnije u Bjelovaru kroz bjelovarski tisak ukazujući da su se bivši časnici i poslije Prvoga svjetskog rata družili u Markovićevoj gostionici na početku Kačićeve ulice. Dr. Habek naveo je goleme gubitke pukovnije u ratu ili uslijed bolesti, pa je u Bjelovaru osnovan i posebni fond za pomaganje invalidnih članova pukovnije. Bjelovar je imao posebnu važnost u ratnom zdravlju, jer je 1900. sagrađena nova Vojna bolnica u Biškupovoj ulici, koja je imala i posebni odjel za tifusare. Ta je bolnica srušena 70-ih godina, a do tada je imala razne namjene. Dakako da dr. Habek navodi i imena i biografije vojnih liječnika, među kojima posebice ističem dr. Julija Roksandića i primarijusa dr. Davida Eisenstädtera, koji je strijeljan kao talac krajem 1941. u Zagrebu. Određena pažnja posvećuje se i stožernim, pukovnijskim i pomoćnim liječnicima u privremenim, za potrebe rata osnovanim, vojnim bolnicama, pa i pričuvnoj bolnici u gimnaziji, bolnici Crvenog križa u zgradi bjelovarskog Hrvatskog sokola, Županijskoj bolnici sa 140 bolničkih kreveta te Pričuvnoj posadnoj bolnici. U njoj je tijekom Prvoga svjetskog rata umrlo 469 ranjenika; polovica umrlih bila je porijeklom iz Hrvatske. Donesena je detaljna analiza uzroka smrti, iz koje proizlazi da je 101 bolesnik umro od tuberkuloze, a 193 od zaraznih bolesti. No golem broj vojnika 16. pukovnije pokopan je po grobljima u čitavoj Europi. Bolnička služba u Bjelovaru djelovala je tijekom rata besprijekorno i vrlo organizirano. U svim bolnicama bilo je u Bjelovaru 1915. i 1916. na raspolaganju oko tisuću bolesničkih kreveta za ranjene i oboljele vojnike.

Autor je proučavao i pokopane na ratnom groblju tijekom Drugoga svjetskog rata, pa je šteta što nije obrađen i taj dio zdravstvene službe u Bjelovaru, utoliko više što je mnogo elemenata za to poglavlje ugrađeno u razna poglavlja ove knjige. No vjerojatno će autor popuniti i tu prazninu utoliko više što je bio brigadni liječnik u vrijeme Domovinskog rata. Rođen 1965. u Bjelovaru, dr. Dubravko Habek danas živi u Samoboru, a radi u Bolnici Sv. Duha u Zagrebu. Činjenica da je doktor medicine i da je postigao doktorat iz povijesti medicine potvrđuje njegovu ambiciju da na oba područja pokaže svoju vrijednost.

Ne treba trošiti mnogo riječi nakon gore napisanog da se istakne vrijednost opisane monografije koja nam daje odgovore na mnoga vojna i životna pitanja stanovništva u Bjelovaru za koja do sada nismo znali. Bjelovarska bolnica bila je os oko

koje se umnogome kretao čitav život grada. Knjiga je opremljena izvanredno kvalitetnim slikovnim materijalom, statistikama, pa i grafikonima. Uz veliku pohvalu i priznanje radu dr. Habeka, moja je zamjerka knjizi ponešto zbrkan raspored poglavlja u prvom dijelu knjige, gdje se o istome govori na razini Habsburške Monarhije i Vojne krajine, pa se dijelovi toga mogu opet pronaći na početku velikog poglavlja „Zdravstvo Bjelovara“. Ponavljanje se moglo izbjeći pažljivim strukturiranjem poglavlja. Budući da je bjelovarska bolnica bila jedina u ovom dijelu Vojne krajine, u njoj su liječeni i stanovnici šireg područja Varaždinskoga generalata, tj. Hercegovca, Kapele, Trojstva, Garešnice, Ciglene, Ladislava, Đurđevca, Nevinca, Ivanića itd.

Monografija je vrlo lijepo uređena, a naslovi bilježaka tiskani su na margina ma stranica, što tekstu daje određenu vizualnu živost. U tekstu je ostao samo broj stranice korištene literature. U knjizi ima i određenih ponavljanja, što je posljedica obrade teme na razini bolnica i onda opet kod vojničke povijesti. To se pažljivim pozivanjem na određena mjesta u knjizi možda moglo izbjeći. Iako joj mogu dati najvišu ocjenu, napominjem da pred povjesničarima medicine predstoji još mnogo posla kako bi se istražio rad svih bolnica na području sjeverne Hrvatske i kako bi se mogao kvantitativno iskazati golem gubitak stanovništva tijekom ratova na čitavom ovom području koje se smatralo kasarnom za ratove Beča. Istovremeno se mora uvidjeti da je Monarhija ulagala goleme napore da uredi i zdravstvenu službu na tom području, te su liječnici uglavnom bili Nijemci, Poljaci i Česi, jer Zagreb dobiva Medicinski fakultet tek 1917. godine, zahvaljujući dobrim dijelom i bjelovarskom odvjetniku Rojcu. Monografija je svakako važno djelo za povijest Bjelovara i okolice, a Habek je povijesnu literaturu o zdravstvu obogatio ovom knjigom u koju je uložio mnogo truda i vremena i koju ne bi mogao napisati bez velikog znanja na polju medicine, ali i jezika i pisma kojima su pisani pojedini dokumenti. Objavljivanje ove monografije zaslužuje punu pažnju i zahvalu autoru i Zavodu koji ju je izdao. Bilo bi vrlo poticajno da dr. Habek nastavi ova istraživanja i da povijest zdravstvene službe u Bjelovaru produlji na vrijeme poslije 1918. godine.

Prof. dr. sc. **Mira Kolar-Dimitrijević**